

توزیع جبران خسارت در وضعیت مسئولیت مشترک بین‌المللی

محمد رضا ضیائی بیگدلی *

نسرین ترازوی **

شناسه دیجیتال اسناد (DOI): 10.22066/CILAMAG.2020.113672.1780

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۸/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۶/۱۳

چکیده

توزیع جبران خسارت در وضعیت‌های مسئولیت مشترک، همواره از چالش‌های اصلی مسئولیت در رسیدگی‌های قضایی بین‌المللی بوده است. در تمام وضعیت‌های مسئولیت مشترک، این سؤال مطرح می‌شود که کدام موجودیت مسئول است و مسئولیت چگونه باید بین چند عامل توزیع شود؟ پیش‌نویس مواد مسئولیت دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی، صرفاً راهنمایی محدودی در خصوص توزیع جبران خسارت ارائه می‌دهد و رویه قضایی بین‌المللی نیز به تسهیم جبران خسارت میان عاملان مشترک اشاراتی مختصر داشته است. این مقاله در صدد است در پرتو رویه قضایی بین‌المللی، مهم‌ترین شیوه‌های توزیع جبران خسارت را در وضعیت‌های مسئولیت مشترک، بررسی و جایگاه آن را در حوزه حقوق مسئولیت بین‌المللی و در روابط میان دولت‌ها تبیین کند. به نظر می‌رسد توزیع جبران خسارت میان عاملان مشترک، با در نظر گرفتن اصل «مسئولیت مستقل»، جداگانه و با ملاحظه میزان تأثیر هر یک از عاملان در ایجاد زیان و صدمه صورت می‌پذیرد. رابطه سببیت، یکی از ابزارهای اصلی توزیع مسئولیت جبران خسارت محسوب می‌شود و تحلیل رابطه میان اسباب مختلف در وضعیت‌های مختلف مسئولیت مشترک می‌تواند در توزیع جبران خسارت نقش مؤثری داشته باشد.

واژگان کلیدی

توزیع جبران خسارت، مسئولیت مشترک بین‌المللی، مسئولیت تضامنی، رابطه سببیت، مسئولیت مستقل

* reza.zb.ziai@gmail.com

* نویسنده مسئول، استاد دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی

** nasrintarazi@gmail.com

** دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی

مقدمه

مسئولیت بین‌المللی مشترک به وضعیت‌هایی اشاره دارد که در آن چند عامل، در ایجاد نتیجه زیان‌بار واحد مشارکت می‌کنند و مسئولیت این نتایج زیان‌بار در میان بیش از یک عامل مشارکت‌کننده،^۱ جداگانه توزیع می‌شود.^۲ بر اساس تعریف فوق، چنین مسئولیتی به صورت «جمعی»^۳ بر دولت‌ها تحمیل نمی‌شود، بلکه «جداگانه» و «مستقل» بر عهده هریک از آن‌ها قرار می‌گیرد. در نتیجه می‌توان گفت «مشترک‌بودن» در این تعریف، توصیفی است و این تعریف بر اساس اصل «مسئولیت مستقل دولت‌ها» صورت گرفته است.^۴ در واقع اگر توزیع مسئولیت به صورت جمعی بود، دیگر وصف مشترک بر آن اطلاق نمی‌شد و «مسئولیت جمعی»^۵ نامیده می‌شد.

حال در شرایطی که چند دولت در خصوص نتیجه زیان‌بار واحد، مسئول تلقی می‌شوند، کدام یک از دولت‌ها (یا سازمان‌های بین‌المللی) مسئول باید جبران خسارت کند؟ برای مثال اگر چند دولت موافقت کنند که با هدف جلوگیری از تغییرات آب‌وهوایی، انتشار گاز دی‌اکسید کربن را کاهش دهند اما همچنان به فعالیت‌هایی که منجر به انتشار این گاز می‌شود ادامه دهند، به طوری که منجر به تغییرات آب‌وهوایی شود و موجب جابه‌جایی افراد انسانی و خسارت زیست‌محیطی شود، مسئولیت پرداخت غرامت، چگونه بین دولت‌های مشارکت‌کننده توزیع می‌شود؟^۶ یا اگر دولت‌ها یا سازمان‌های بین‌المللی نتوانند به «مسئولیت حمایت» از افراد انسانی در برابر ستم گسترده عمل کنند، توزیع مسئولیت جبران خسارت، بین عاملانی که نتوانسته‌اند به تعهدات خود عمل کنند چگونه است؟^۷ نگارندگان در این مقاله به دنبال پاسخگویی به این سؤال‌اند که اصول و معیارهای حاکم بر توزیع مسئولیت میان عاملان مسئولیت مشترک بین‌المللی چیست؟ با توجه به توسعه نیافتگی نظام حاکم بر مسئولیت مشترک بین‌المللی، هنوز هیچ معیار و ضابطه مشخصی بر نحوه توزیع مسئولیت میان عاملان مسئولیت مشترک در رویه محاکم قضایی و دوری بین‌المللی تعیین و استوار نشده است. به منظور بررسی این موضوع، نخست مفهوم توزیع مسئولیت و رابطه

1. Contributing actors

2. Nollkaemper, A., and Plakokefalos, I., *Principle of Shared Responsibility in International Law: An Appraisal of the State of the Art*, Cambridge University Press, 2014, p. 12.

3. Collective

۴. حدادیان، حسن؛ مسئولیت مشترک بین‌المللی در رویه دیوان اروپایی حقوق بشر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۲، صص ۱۲-۱۱.

5. Collective responsibility

6. See: Peel, Jacqueline, "The Practice of Shared Responsibility in Relation to Climate Change", *SHARES Research Paper*, Vol. 71, 2015, available at www.sharesproject.nl.

7. See: Hakimi, Monica, "Distributing the Responsibility to Protect", *SHARES Research Paper*, Vol. 49, 2014, available at www.sharesproject.nl, Toni Erskine, "Coalitions of the Willing" and the Shared Responsibility to Protect", *SHARES Research Paper*, vol. 56, 2014, available at: www.sharesproject.nl.

سببیت بررسی و ارزیابی و سپس به تسهیم مسئولیت جبران خسارت در وضعیت‌های مختلف مسئولیت مشترک پرداخته خواهد شد. در ادامه، شیوه‌های توزیع جبران خسارت میان عاملان مسئول در پرتو رویه بین‌المللی دولت‌ها تحلیل و در پایان، رویه قضایی محاکم بین‌المللی از جمله دیوان بین‌المللی دادگستری، دیوان اروپایی حقوق بشر و دیوان داوری بین‌المللی بررسی می‌شود.

۱. مفهوم توزیع مسئولیت

مسئله توزیع، مسئله کلیدی در درک و اعمال مسئولیت مشترک بین‌المللی است. واژه «توزیع»^۸ به «اختصاص»^۹ یا «تقسیم»^{۱۰} چیزی بین چند فرد یا موجودیت اشاره دارد. در حالی که معنای واژه «توزیع» نسبتاً روشن است، اصطلاح «توزیع مسئولیت»^{۱۱} در دو معنای جداگانه به کار می‌رود که خود از معنای دوگانه مسئولیت نشأت می‌گیرد.^{۱۲} «توزیع مسئولیت»، در معنای اول آن است که چگونه از میان چند عامل، یکی از آن‌ها باید در راستای هدف یا منافع و تعهدات مشترک عمل کند. برای مثال، این مسئولیت دولت‌ها یا سازمان‌های بین‌المللی است که در وضعیت بروز فجایع از حقوق بشر یا از حقوق اقتصادی و اجتماعی شهروندان حمایت کنند. در اینجا واژه «مسئولیت» باید به واژگان «تعهد»^{۱۳} و «تکلیف»^{۱۴} خلاصه شود.^{۱۵} نمونه‌هایی از آن شامل اصل ۲۱ اعلامیه استکهلم ۱۹۷۲ و نیز طرح کمیسیون حقوق بین‌الملل راجع به «اصول تخصیص زیان در خسارت فرامرزی ناشی از اعمال مخاطره‌آمیز، مصوب ۲۰۰۶»^{۱۶} است که به مسئولیت همه دولت‌ها برای جلوگیری از خسارات زیست‌محیطی فرامرزی اشاره می‌کند. همچنین می‌توان به اصطلاح «مسئولیت مشترک اما متفاوت»^{۱۷} در برخی اسناد الزام‌آور مانند کنوانسیون تغییرات آب‌وهوایی،^{۱۸}

8. Distribution

9. Allocation

10. Division

11. Distribution of reparation

12. Nollkaemper and D. Jacobs, "Shared Responsibility in International Law: A Conceptual Framework", *MJIL*, Vol. 34, 2013, pp. 359, 365.

13. Obligation

14. Duty

15. Hakimi, Monica, "Distributing the Responsibility to Protect", *SHARES Research Paper*, Vol. 49, 2014, available at: www.sharesproject.nl, pp. 3-4, Last visited on 01/08/2019.

16. Draft Principles on the Allocation of Loss in the Case of Transboundary Harm Arising Out of Hazardous Activities, 2006.

17. Common but Differentiated Responsibility

این اصل با شناسایی محیط‌زیست کره زمین به‌عنوان میراث مشترک بر مسئولیت کشورها در حفاظت از محیط‌زیست از یک طرف و تعهدات متفاوت آن‌ها بر اساس شرایط و اوضاع‌واحوال و نیازهای خاص کشورهای درحال توسعه از طرف دیگر تأکید می‌کند. ن.ک: محسن عبدالهی و سعیده معرفی؛ «اصل مسئولیت مشترک اما متفاوت در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست»، *فصلنامه پژوهش حقوق عمومی*، شماره ۲۹، تابستان ۱۳۸۹، ص ۲۱۹.

18. Framework Convention on Climate Change (31.I.L.M) 1992, 849.

کنوانسیون تنوع زیستی^{۱۹} و در برخی اسناد حقوقی غیرالزامی مانند دستورالعمل ۲۱،^{۲۰} اعلامیه ریو^{۲۱} ریو^{۲۱} و بیانیه جنگل‌ها^{۲۲} اشاره کرد.^{۲۳} منظور از «مسئولیت مشترک» اما متفاوت، تعهدات مشترک دو یا چند دولت در حمایت از برخی منابع زیست‌محیطی در سطح ملی، منطقه‌ای و جهانی است. ممکن است این منابع طبیعی به دنبال یک منفعت حقوقی مشترک ایجاد شوند یا اینکه تحت حاکمیت هیچ کشوری نباشند.^{۲۴} این اصل^{۲۵} به تفاوت‌های تاریخی در سهم کشورهای توسعه‌یافته و درحال توسعه در مشکلات زیست‌محیطی جهانی و توانایی‌های فنی و اقتصادی هر کدام برای حل مشکلات توجه می‌کند.^{۲۶} لذا واژه «مسئولیت» در این عبارت به معنای تعهدات اولیه دولت‌ها به کار رفته است نه تعهدات ثانویه مربوط به جبران خسارت.

در این زمینه همچنین می‌توان به نظریه «مسئولیت حمایت» اشاره کرد که مجموعه‌ای از تعهدات اولیه است که شامل ۱- مسئولیت پیشگیری از وقوع جنایات، ۲- مسئولیت واکنش نسبت به آن‌ها در زمان وقوع که مجموعه‌ای از واکنش‌های پیشنهادی تا اجباری و ۳- مسئولیت بازسازی بعد از وقوع مداخله نظامی^{۲۷} می‌شود. لذا اگر دولت‌ها یا سازمان‌های بین‌المللی به‌ویژه سازمان ملل متحد نتوانند طبق تعهدات «مسئولیت جمعی برای حمایت جمعیت انسانی از ظلم و ستم گسترده» عمل کنند، این مسئولیت در مورد تعهداتی مطرح است که برای تعداد زیادی از دولت‌ها یا سازمان‌های بین‌المللی الزام‌آور است و این سؤال مطرح خواهد شد که چه کسی مسئول عدم انجام تعهدات است؟^{۲۸} لذا امکان هم‌پوشانی مسئولیت بین‌المللی ناشی از نقض شدید قواعد آمره با نظریه

19. Convention on Biological Diversity (31.I.LM), 1992, 822.

20. Agenda 21

21. Rio Declaration on Environment and Development

22. UN Doc. A/CONF.151/26/REV.1 (Vol.1), 1994, p. 3.

۲۳. ن.ک: عبدالمهی و معرفی؛ همان، صص ۲۲۴-۱۹۹.

24. Hepburn, Jarrod and Ahmad, Imran, "The Principle of Common but Differentiated Responsibilities", *CISDL*, 2005, Available at: http://www.cisd.org/pdf/sdl/SDL_common_but_Diff.pdf; p. 3, Last visited on: 15/08/2019.

۲۵. این اصل بیش از آنکه واجد تعهدات حقوقی معین برای دولت‌ها باشد، به‌منزله اصلی راهنما بوده و با تکنیک منصفانه‌کردن تعهدات و اعطای حقوق و امتیازات ترجیحی و کمک‌های فنی و مالی برای دولت‌های درحال توسعه، می‌تواند به همبستگی دولت‌ها برای پیوستن به اسناد زیست‌محیطی و تصویب این اسناد کمک کند. ن.ک: مجید اکبرپور؛ اصل مسئولیت مشترک/ اما متفاوت در توسعه و اجرای حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، رساله دکتری حقوق بین‌الملل دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۴، ص ۳۲۵.

26. The Center for International Sustainable Development Law (CISDL), the Principle of Common but Differentiated Responsibilities: Origins and Scope: A Report for the World Summit on Sustainable Development 2002, Available at: http://www.Cisdi.org/pdf/brief_common.pdf, p. 1. Last visited on: 17/07/2019.

27. 2005 World Summit Outcome, A/RES/60/1, paras.134-135.

28. Erskine, Toni, "Coalitions of the Willing" and the Shared Responsibility to Protect", *SHARES Research Paper*, Vol. 56, 2014, Available at www.sharesproject.nl, Last visited on: 10/08/2019.

مسئولیت حمایت مطرح شده است.^{۲۹}

اصطلاح «توزیع مسئولیت» در معنای دوم به دنبال پاسخ به این سؤال است که چگونه مسئولیت پرداخت غرامت، بعد از وقوع تخلف، بین چند عامل که در وقوع فعل متخلفانه مشارکت کرده‌اند تقسیم می‌شود. برای مثال، این مسئله در رابطه با رفتار زیان‌بار ارتکاب‌یافته در حین عملیات حفظ صلح^{۳۰} یا تغییرات آب‌وهوایی مطرح می‌شود. در این معنا، عبارت «توزیع مسئولیت»، مربوط به مسئولیت رفتار متخلفانه و نتایج زیان‌بار است.^{۳۱} در این نوشتار، منظور معنای دوم این اصطلاح است. مسئله توزیع جبران خسارت بین چند عامل برای فعل متخلفانه، دادگاه‌ها و حقوق‌دانان را دچار سردرگمی کرده است. با وجود این، ارتباطی اساسی بین این دو معنا وجود دارد و آن موضوعی است که تحت عنوان رابطه سببیت از آن یاد می‌شود.^{۳۲} رابطه سببیت، مفهوم مشترکی است که می‌توان نقش آن را در قواعد اولیه و قواعد ثانویه^{۳۳} ملاحظه کرد. سببیت در قواعد اولیه می‌تواند نقش‌های متعددی ایفا کند؛ از جمله اینکه در میزان حقوق و تکالیف صاحبان حقوق و تکالیف، تغییر ایجاد کند یا پل ارتباطی بین قواعد اولیه و ثانویه باشد.^{۳۴} نمونه آن، ماده ۱۳۹ کنوانسیون حقوق دریاهاست. بر اساس این ماده، خسارتی که به سبب قصور دولت عضو یا سازمان بین‌المللی در انجام تعهداتش بر اساس این بخش ایجاد شده است موجب مسئولیت دولت

۲۹. کاظم‌پور دهکردی، مونا؛ دکترین مسئولیت حمایت و مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۵، صص ۷۰-۶۵.

30. Polo, Palchetti, "The Allocation of Responsibility for Internationally Wrongful Acts Committed in the Course of Multinational Operations", *International Review of the Red Cross*, Vol. 95, 2013, pp. 891-892. همچنین ن. ک: زینب رستمی؛ مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی در عملیات حفظ صلح، رساله دکتری حقوق بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۱.

31. Nollkaemper, A. and Dov Jacobs, "Mapping the Normative Framework for the Distribution of Shared Responsibility", in: *Distribution of Responsibilities in International Law*, André Nollkaemper, Dov Jacobs (eds.), Cambridge University Press, 2015, pp.3-4.

32. Castellanos-Jankiewicz, León, "Causation and International State Responsibility", April 13, 2012. Amsterdam Law School Research Paper No. 2012-56, *Amsterdam Center for International Law*, No. 2012-07, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2039268>, p. 12.

۳۳. قواعد اولیه، مجموعه‌ای از حقوق و تکالیف را برای تابعان حقوق بین‌الملل ایجاد می‌کند؛ در حالی که قواعد ثانویه، زمینه اجرای قواعد اولیه را فراهم یا در صورت نقض قواعد اولیه، ضمانت اجراهای این نقض را بیان می‌کند. تمرکز و تأکید قواعد حقوق مسئولیت بین‌المللی بر قواعد ثانویه مسئولیت یعنی بر شرایط عامی است که طبق حقوق بین‌الملل، دولت مسئول فعل یا ترک فعل متخلفانه خود و نتایج قانونی ناشی از آن است. این مواد در صدد نیستند تا محتوای تعهدات بین‌المللی را که نقض آن‌ها موجب مسئولیت دولت می‌شود تعریف کنند.

۳۴. قواعد اولیه و ثانویه مسئولیت با یکدیگر ارتباط کامل دارند. زمانی که دو یا چند عامل، مسئولیت به معنای تعهدات اولیه دارند و آنچه لازم است انجام نمی‌دهند ممکن است به مسئولیت مشترک در مفهوم تعهدات ثانویه منتج شود. برای مثال، زمانی که همه دولت‌های مجاور یک آبراه بین‌المللی، متعهد به حمایت از زیست‌بوم جریان آب (در مفهوم تعهد در ذمه هر یک از آن‌ها) هستند و این دولت‌ها اعمالی را مرتکب می‌شوند که زیست‌بوم را تخریب می‌کند، همه این دولت‌ها مسئول نتایج به‌بارآمده هستند.

متعهد است.^{۳۵} در مورد جایگاه مفهوم سببیت در قواعد ثانویه، عمده نقش آن، تعیین واردکنندگان خسارت و تعیین میزان غرامت احتمالی است که هریک از واردکنندگان خسارت باید به قربانی بپردازند.^{۳۶}

۲. وضعیت‌های مسؤلیت مشترک

مشارکت عاملان متعدد در نتیجه زیان‌بار واحد می‌تواند ۱- ناشی از افعال متخلفانه جداگانه یا ۲- ناشی از یک فعل متخلفانه واحد باشد. در وضعیت نخست، چند عامل برای چند فعل متخلفانه که منجر به یک زیان می‌شود مسئول هستند. برای مثال، دولت (الف)، تبعه خارجی را در کشور (ب) می‌رباید و به کشور (ج) انتقال می‌دهد و در آنجا شکنجه می‌شود. در این فرض، دولت‌ها چند فعل متخلفانه مرتکب شده‌اند؛ یک دولت، فردی را می‌رباید و انتقال می‌دهد، دولت دیگر همان فرد را شکنجه می‌کند. بدیهی است هر دو دولت، مسئول رفتار خود هستند اما این موضوع مطرح می‌شود که مسؤلیت هر دولت تا چه میزان، نسبت به تعهد جبران خسارت باقی است و اینکه آیا در حقوق بین‌الملل، قاعده‌ای مبنی بر مسؤلیت دولت برای رفتار دولت دیگر وجود دارد؟ این افعال متخلفانه، خود به دو صورت کاملاً مستقل از یکدیگر یا به صورت رفتار هماهنگ با یکدیگر قابل ارتکاب است.^{۳۷} به‌عنوان مثال، برای مسؤلیت ناشی از رفتار مستقل می‌توان به قضیه کانال کورفو^{۳۸} اشاره کرد که در آن یوگسلاوی و آلبانی افعال متخلفانه‌ای مرتکب شدند که موجب ورود خسارت به کشتی‌های بریتانیایی شد. برای رفتار هماهنگ نیز می‌توان حمله نظامی مشترک ائتلافی از دولت‌ها برخلاف قاعده منع توسل به زور را مثال زد.^{۳۹}

در وضعیت دوم، یعنی مسؤلیت مشترک عاملان متعدد ناشی از یک فعل متخلفانه، یک عمل به دو یا چند دولت منتسب می‌شود. برای مثال، نهادی از یک دولت بر اساس دستور مشترک دولت متبوع خود و دولت دیگر عمل می‌کند یا دو یا چند دولت از طریق نهادی مشترک بین دو دولت، فعل متخلفانه واحدی مرتکب می‌شوند.^{۴۰} در چنین وضعیتی نظیر اقدام متخلفانه نهاد مشترک، این

35. United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS), 1982.

36. فرهادنیا، سعید و سیدعلی هنجنی؛ «جایگاه مفهوم سببیت در حقوق بین‌الملل»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۷، شماره ۳، ۱۳۹۶، ص ۸۰۱.

37. Noyes J. and Smith B., "State Responsibility and the Principle of Joint and Several Liability", *Yale Journal of International Law*, Vol. 13, 1988, pp. 228-231

38. *Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania)*, Merits, ICJ Reports, 1949.

39. یک دولت فعل متخلفانه‌ای را در ارتباط با دولت دیگر مرتکب می‌شود. این وضعیت‌ها شامل کمک، مساعدت، هدایت، کنترل و اجبار دولت دیگر به ارتکاب فعل متخلفانه بین‌المللی است.

40. Messineo, Francesco, "Multiple Attribution of Conduct", August 31, 2012, in: *Principles of Shared Responsibility*, P. A. Nollkaemper & I. Plakokefalos, eds., Forthcoming, *SHARES Research Paper* No. 2012-11, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2159859>, p. 13.

سؤال مطرح است که آیا همه دولت‌های مؤسس این نهاد، ملزم به تعهدات ثانویه هستند یا اینکه تنها برخی آن‌ها؟^{۴۱} یکی از ابزارهای اصلی در تعیین میزان مسئولیت هریک از عاملان و توزیع جبران خسارت، احراز رابطه سببیت میان زیان وارده و فعل متخلفانه است.^{۴۲} کمیسیون حقوق بین‌الملل با حذف عنصر سببیت از عناصر تشکیل‌دهنده مسئولیت ناشی از فعل متخلفانه،^{۴۳} نقش آن را محدود به تعیین جبران خسارت تلقی می‌کند.^{۴۴} البته پیش‌نویس مواد مسئولیت دولت در مورد موضوع توزیع جبران خسارت بر اساس رابطه سببیت، راهنمایی اندکی ارائه می‌دهد.^{۴۵} تعهد به جبران خسارت، زمانی ایجاد می‌شود که زیان ناشی از فعل متخلفانه بین‌المللی باشد اما مواد مزبور در مورد چگونگی برقراری رابطه سببیت میان رفتار هر دولت و فعل متخلفانه‌ای که منجر به زیان شده است ساکت‌اند.^{۴۶}

رابطه سببیت، در محدودیت و توزیع تعهد ثانویه ناشی از افعال متخلفانه جداگانه، نقش اصلی ایفا می‌کند.^{۴۷} در حالی که چند فعل متخلفانه، هریک ارتباط سببی با زیانی دارد که هدف ادعای جبران خسارت است، کدام‌یک از موجودیت‌های متخلف باید غرامت بدهد؟ این امر مستلزم درک رابطه بین اسباب متعدد است. سؤال اصلی این است که در صورت جمع‌بودن دیگر شرایط مسئولیت، مسئولیت جبران زیان وارده به توجه به تعدد مسببان زیان، به چه نحو تعیین و تقسیم می‌شود؟ اصل کلی در مورد تعدد دولت‌های مسئول این است که هر دولت جداگانه با توجه به میزان اهمیت رابطه سببی بین فعل متخلفانه‌اش و زیان کلی، مسئولیت دارد. از آنجا که وحدت نتیجه زیان‌بار،

۴۱. به‌عنوان اصل، رفتار ارگان مشترک به هریک از دولت‌هایی که این ارگان را تأسیس کرده‌اند منتسب می‌شود چرا که این ارگان در اجرای اختیارات تفویض‌شده از سوی آن‌ها عمل می‌کند. (بند ۳ شرح و تفسیر ماده ۶ طرح مسئولیت دولت‌ها).

42. Kornhauser, Lewis A., "Incentives, Compensation, and Irreparable Harm", *SHARES Research Paper* Vol. 48, 2014. Available at: www.sharesproject.nl, p. 121., Last visited on: 29/07/2019.

۴۳. در واقع، مسئولیت سببی الزاماً مستلزم مسئولیت حقوقی نیست. این حقیقت که جریان خاصی از رفتار موجب شده تا به شکلی واقعی زیان وارد شود، به‌تنهایی موجب نخواهد شد تا عامل آن رفتار در حقوق، مسئول تلقی شود. لذا مسئول تلقی کردن یک عامل، از تعیین «مسئولیت سببی» آن عامل متفاوت است. بررسی شروط، محتوا و اجرای مسئولیت مشترک، موضوعی از نظام حقوق بین‌الملل محسوب می‌شود. بنابراین باید بر شروطی تمرکز شود که بر اساس آن فرد بتواند از نظر حقوقی مسئول تلقی شود تا اینکه صرفاً به این مسئله پرداخته شود که آیا فردی موجب زیان شده است یا نه.

Nollkaemper, A., and Plakokefalos, I., *op.cit.*, p. 9.

44. Castellanos-Jankiewicz, *op.cit.*, p. 47.

۴۵. کمیسیون حقوق بین‌الملل در نظریه تفسیری خود در مورد ماده ۳۱ پیش‌نویس اعلام می‌دارد: در حقوق بین‌الملل مانند حقوق داخلی، مسئله دوری یا نزدیکی سبب ورود خسارت، بخشی از حقوق نیست که با فرمول واحد مشخص حل‌شدنی باشد و شرط رابطه سببیت در نقض هر تعهد بین‌المللی، ضرورتاً یکسان نیست. از متن ماده ۳۱ و نظرات تفسیری کمیسیون می‌توان استنباط کرد که رابطه سببیت باید مستقیم، نزدیک و کافی باشد تا بتوان مسئولیت و پرداخت غرامت را بر مسبب بار کرد.

۴۶. کرافورد، جیمز؛ حقوق مسئولیت بین‌المللی، ترجمه: علیرضا ابراهیم‌گل، سنگلج، ۱۳۹۵، ص ۴۴۷.

47. Nollkaemper, Andre, "Issues of Shared Responsibility before the International Court of Justice", April 8, 2011. Amsterdam Law School Research Paper No. 2011-01, *Amsterdam Center for International Law* No. 2011-01, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1805696> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1805696>, p. 37.

امری صرفاً صوری است، مشارکت هر دولت یا سازمان متخلف باید با توجه به اثر واقعی فعل متخلفانه ارتكابی آن دولت یا سازمان بین‌المللی بر زیان کلی در نظر گرفته شود.^{۴۸}

۳. تسهیم مسئولیت اسباب حقوقی

در وضعیت‌های مسئولیت مشترک، حالات مختلفی برای درک رابطه بین چند فعل متخلفانه که هر یک بالقوه با زیان وارده رابطه سببیت دارد قابل تصور است که از آن به «اسباب مکمل»^{۴۹} و «اسباب مرکب»^{۵۰} یاد می‌شود. برخی حقوق‌دانان داخلی، از این اسباب تحت عنوان «اسباب طولی» و «اسباب عرضی» یاد می‌کنند.^{۵۱} الف. در وضعیت اول (اسباب مکمل)، چند زیان ناشی از اسباب هماهنگ و ملحقات آن، یک زیان واحد ایجاد می‌کنند. این اسباب مختلف، «مکمل» یکدیگر خواهند بود، به طوری که هر یک به تنهایی برای ایجاد نتیجه زیان‌بار کفایت می‌کند. در این وضعیت (اسباب تکمیلی)، در واقع نتیجه زیان‌بار کلی، مجموعه‌ای از زیان‌هایی است که هر یک توسط یکی از افعال متخلفانه ایجاد شده‌اند. در مثال ربایش و انتقال فرد به کشور محل شکنجه، ربایش، زبانی مجزا از شکنجه است. اگر صرفاً ربایش و انتقال واقع شده باشد، زیان وارده به خودی خود وجود دارد. اگر صرفاً شکنجه واقع شده باشد، زیان دیگری نیز وجود دارد. بدین ترتیب در زنجیره حوادث، هر یک از افعال متخلفانه مختلف، یکدیگر را برای ایجاد نتیجه زیان‌بار کلی تکمیل می‌کنند. در چنین وضعیتی، هر بازیگر باید برای نتیجه فعل زیان‌بار خود و نه افعال دولت‌های دیگر، مسئول باشد.^{۵۲} در واقع، وضعیت اسباب «تکمیلی»، مستلزم تقسیم تعهد جبران خسارت به تناسب تأثیر سببی هر فعل متخلفانه در نتیجه زیان‌بار کلی است. بنابراین هر بازیگر بین‌المللی متخلف، ملزم به جبران خسارت است اما صرفاً به تناسب میزان مشارکت در خسارت وارده متعهد است. در حقوق داخلی نیز در مواردی که اسباب در عرض یکدیگر قرار می‌گیرند، مسئولیت مسببان به نسبت درجه تأثیر آن‌ها در وقوع جرم یا خسارت تقسیم می‌شود؛^{۵۳} اگرچه بدان انتقادهایی نیز وارد شده است.^{۵۴}

48. D'argent Pier, "Reparation, Cessation, Assurances and Guarantees of Non-Repetition", in *Principle of Shared Responsibility in International Law: An Appraisal of the State of the Art*, Nollkaemper, A., and Plakokefalos (eds.), Cambridge University Press, 2014, p. 224.

49. Complementary causes

50. Cumulative causes

۵۱. هاشمی، سید احمدعلی؛ «اسباب متعدد در مسئولیت مدنی»، نشریه دانش حقوق مدنی، دوره ۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، ص ۲.

52. D'argent Pier, *op.cit.*, p. 224.

۵۳. فرهادنیا و هنجنی؛ همان، ص ۸۰۰.

۵۴. به این نظریه از دو جهت انتقاد وارد شده است: ۱- تجزیه کردن زبانی که محصول مشترک چند عامل است، منطقی به نظر نمی‌رسد، چرا که هر عامل در ایجاد تمام زیان مؤثر است و هیچ سهمی از خسارت را به استقلال وارد نکرده است. ۲- گاه

ب. وضعیت دوم (اسباب مرکب) زمانی مطرح می‌شود که وجود هریک از اسباب به‌تنهایی برای ایجاد نتیجه زیان‌بار واحد کافی نیست. این وضعیت زمانی ایجاد می‌شود که زیان وارده ناشی از هریک از افعال متخلفانه به‌طور سببی باشد، اما هیچ‌یک از آن‌ها خود به‌تنهایی برای ایجاد نتیجه زیان‌بار کافی نباشد. در واقع زیان وارده، یک کلیت تجزیه‌ناپذیر است که ناشی از افعال متخلفانه مختلف سببی است. تقسیم مسئولیت بر اساس اثر سببی فعل متخلفانه است. پرونده کانال کورفو به‌عنوان نمونه‌ای از «اسباب مرکب» در زیان واحد به شمار می‌رود. در این پرونده، کارگذاشتن مین‌ها توسط یوگسلاوی و عدم اطلاع‌رسانی آلبانی، هر دو در ورود زیان نهایی به کشتی‌های در حال عبور انگلستان، ضروری و لازم بودند و فقدان هریک از این افعال متخلفانه، ورود زیان را غیرقابل تصور می‌کرد. در چنین وضعیتی، دو راه برای توزیع مسئولیت وجود دارد. بر اساس شیوه نخست، علی‌رغم اثر مرکب افعال متخلفانه سببی می‌توان یکی از این اسباب را مهم‌ترین سبب شناسایی و آن را «سبب کافی»^{۵۵} دانست. اغلب «سبب کافی» که گاهی «سبب مؤثر» هم خوانده می‌شود، نزدیک‌ترین سبب به زیان وارده است که دقیقاً قبل از آن واقع می‌شود.^{۵۶} در نتیجه، موجودیت مسئول (سبب کافی)، به‌تنهایی متعهد به جبران کامل خسارت در برابر طرف زیان‌دیده است (مشروط به حق احتمالی اقامه دعوا در برابر سایر دولت‌های مختلف). شیوه دوم، مبتنی بر نظریه «برابری اسباب»^{۵۷} است و بر اساس آن، همه افعال متخلفانه باید در وضعیت یکسان قرار گیرند، چرا که زیان وارده بدون هریک از آن‌ها واقع نخواهد نشد. افعال متخلفانه با یکدیگر برابرند؛ یعنی در شرایط برابری نسبت به زیان وارده هستند.^{۵۸} این نظریه می‌تواند در تمام مواردی که تعهدات اولیه، ویژگی «قواعد آمره» دارند حاکم باشد و متضمن بهترین حمایت احتمالی از قربانیان و ضمانت اجرایی برای بازیگران بین‌المللی متخلف باشد. در این میان به نظر می‌رسد نظریه «سبب

در میان تمام عواملی که زبانی را به بار آورده‌اند، به دو یا چند عامل برخورد می‌شود که درجه احتمال منتهی‌شدن هریک از آن‌ها به خسارت، بیش از پنجاه درصد است. لذا این سؤال مطرح می‌شود که چگونه مسئولیت را باید تقسیم کرد و عدم تناسب معلول و علت را با چه منطقی می‌توان توجیه کرد؟ ن.ک: ناصر کاتوزیان؛ *الزام‌های خارج از قرارداد - ضمان قهری*، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲، ص ۴۷۸.

55. Adequate cause

۵۶. اگرچه در بیشتر موارد، نزدیک‌ترین سبب‌ها، مؤثرترین آن‌ها نیز هستند، گاه سبب قوی‌تر دورتر است و بی‌اعتنایی بدان نتایج غیرعادلانه و نامطلوبی به بار می‌آورد. ن.ک: کاتوزیان؛ همان، ص ۴۶۹.

۵۷. این نظریه به‌وسیله گلاسر آتریچی و فن بوری (Von Buri) پیشنهاد شده است. مهم‌ترین نقد بر این نظریه آن است که همه اسباب و شرایط در ورود ضرر سهم برابر ندارند، بلکه پاره‌ای از حادثه‌ها تنها زمینه‌ساز هستند و هیچ رابطه علیت عرفی بین آن‌ها و تحقق ضرر وجود ندارد. ن.ک: پیشین، صص ۴۶۴-۴۶۳.

۵۸. در کشورهای فرانسوی‌زبان، رویکرد سببیت در وضعیت‌های مرکب، تحت عنوان نظریه *l'équivalence des conditions* «شرایط برابر» شناخته شده است و از فلسفه J.S Mill ناشی می‌شود. به نفع زیان‌دیده است که هر عامل متخلف، کاملاً برای زیان وارده مسئول باشد، چرا که هیچ فعل متخلفانه‌ای از نظر رابطه سببی، مهم‌تر از سایرین نیست.

مؤثر» برای موارد «تعهدات منفی» مناسب‌تر باشد که در آن رفتار متخلفانه نوعاً متشکل از عملی خاص است. بر اساس این نظریه، در میان چند سبب احتمالی، عاملی که خطر را ایجاد کرده، اصولاً موجب نقض تعهد شده است. رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر صراحتاً مبین آن است که معیار سببیت، وابسته به نوع هنجار است.^{۵۹} اما در مصاف بین این دو رویکرد، به نظر می‌رسد «نظریه شرایط برابر»،^{۶۰} ترجیح داده شود و تعهد جبران خسارت برای کل زیان به‌طور برابر برای هریک از بازیگران مسئول در نظر گرفته شود. این راه‌حل صریحاً توسط گزارشگر ویژه، آقای کرفورد به‌ویژه در پرونده کانال کورفو حمایت شده است.^{۶۱} با این حال، انتخاب بین دو نظریه «سبب کافی» و «اسباب برابر»^{۶۲} به‌عنوان سبب مسئول، می‌تواند به دلیل مصلحت‌اندیشی یا برخی مفاهیم مربوط به رعایت انصاف در حق قربانیان، متفاوت باشد.^{۶۳} در رویه قضایی بین‌المللی، نه تنها به تفاوت بین وضعیت‌های «تکمیلی» و «مرکب» به‌ندرت توجه شده، بلکه به انتخاب بین نظریه سبب کافی و اسباب برابر نیز پرداخته نشده است. در نظام‌های حقوقی داخلی، سهم هریک از اسباب در پرداخت خسارت، با نظراتی مانند تساوی در مسئولیت، درجه تقصیر، تأثیر کار و نظایر آن مشخص می‌شود.^{۶۴} در قوانین ایران راه‌حل‌های گوناگونی دیده می‌شود^{۶۵} که جمع بین آن‌ها و استخراج قاعده عمومی

59. *Mastromatteo v. Italy*, App. No. 37703/97 (ECtHR, 24 October, 2002), at 164.

در این پرونده شاکی ادعا کرد که دولت ایتالیا با نقض ماده ۲ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، حق حیات فرزندش را نقض کرده است چرا که فرزندش را مجرمانی کشتند که از زندان گریخته و قصد فرار با خودروی پسر وی را داشتند. دولت ایتالیا ضمن اعتراض اعلام کرد که در این مورد، رابطه سببیت بسیار دور بوده و مرگ پسر خواهان به علت زنجیره‌ای از حوادث پیش‌بینی نشده و اتفاقی رخ داده است. دیوان با این استدلال موافقت کرد که پس از آن در مورد تعهدات مثبت، معیار «پیش‌بینی‌پذیر بودن» اعمال بشود.

60. la théorie de l'équivalence des conditions

61. James Crawford, "Third Report on State Responsibility", UN Docs, No. 57, at 19, para. 34.

62. Equivalent causes

63. D'argent Pier, *op. cit.*, p. 231.

۶۴. خدابخشی، عبدالله؛ «توزیع خسارت در حقوق مسئولیت مدنی در فرض تعدد اسباب»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۲، شماره ۱، بهار ۱۳۹۱، ص ۱۱۰.

۶۵. در ماده ۳۳۶ قانون مجازات اسلامی سابق، حقوق ایران به تبعیت از سابقه فقهی و تمایل نظام حقوقی به مبنای مسئولیت مطلق، تقسیم مساوی مسئولیت بر اساس رابطه سببیت را پذیرفته و در صورت تعدد مسببان، به‌جای توجه به میزان تقصیر و خطای آن‌ها، مسئولیت ایشان را بر اساس سببیت آن‌ها در ایراد خسارت تعیین کرده بود. با تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ تغییراتی در این باره ایجاد شد. در ماده ۵۲۶ به‌صراحت و در ماده ۵۲۷ به مفهوم مخالف مقرر شده است که میزان مسئولیت مسببین خسارت به نسبت میزان تأثیر ایشان در خسارت است ولی در ماده ۵۲۸ و ۵۳۳ قانون مزبور تصریح شده است که مسئولیت میان مسببین حادثه به‌طور مساوی تقسیم می‌شود. همچنین به اعتقاد برخی حقوق‌دانان در حوزه‌های جدید مسئولیت مدنی نظیر مسئولیت مدنی ناشی از تولید، حوادث صنعتی، حوادث رانندگی که تعیین اشخاص مؤثر در حادثه، راحت‌تر از تعیین مقصران حادثه و به‌ویژه تقسیم میزان تقصیر است، اعمال نظریه سببیت نسبی می‌تواند بخشی از مشکلات دادگاه‌ها را برطرف کند. ن.ک: حسین اسکندری؛ «تأثیر اندیشه‌های اقتصادی در توزیع مسئولیت؛ نظریه سببیت نسبی»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۸، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۷، ص ۵۸۵.

را دشوار می‌کند.^{۶۶} به‌طور کلی باید گفت اصل کلی در خصوص تقسیم خسارت، برخلاف آنچه از متن‌های قانونی برمی‌آید، به نسبت میزان تأثیر مسببان خواهد بود و تنها در صورتی که تفاوت در تأثیر احراز نشود، حکم به تقسیم مساوی مسئولیت بین مسببین ایراد خسارت صادر خواهد شد. اما قیاس‌های حقوق داخلی تنها می‌تواند نقش فرعی در حقوق بین‌الملل داشته باشد و جزئی از منابع حقوق بین‌الملل مندرج در بند ۱ ماده ۳۸ اساسنامه دیوان دادگستری نیست.^{۶۷}

۴. شیوه‌های توزیع

در موارد مربوط به مسئولیت بین‌المللی مشترک، راهکارهای متعددی برای تعیین میزان مسئولیت هریک از دولت‌های مسئول وجود دارد. نخستین راه‌حل، آن است که هریک از دولت‌ها به‌طور «انفرادی و جمعی»^{۶۸} یا «تضامنی» مسئول باشند و دولت زیان‌دیده بتواند برای دریافت تمام خسارت به هریک از آن‌ها بدون توجه به میزان مشارکت مراجعه کند. راهکار دیگر، توافق قبل یا بعد از ارتکاب عمل متخلفانه بین‌المللی در خصوص چگونگی جبران خسارت است. ممکن است دولت‌ها در قالب یک معاهده، پیش از آنکه بحث مسئولیت مطرح شود، آیینی را که قرار است در چنین اوضاع و احوالی اتخاذ شود مشخص کنند. این راه‌حل، علی‌رغم مزایایی که دارد، در مواردی همچون نقض قواعد آمره یا تعهدات عام‌الشمول با محدودیت‌هایی روبه‌رو است و اختیار دولت‌های مسئول را در تعیین چگونگی جبران خسارت محدود می‌کند. در برخی وضعیت‌ها از جمله بازداشت غیرقانونی افراد، دولت زیان‌دیده نمی‌تواند به‌جای «اعاده وضعیت»، خسارت را بپذیرد.^{۶۹} نمونه‌ای از توافق در مورد پرداخت خسارت، قضیه یوروتونل^{۷۰} است که در آن صاحبان امتیاز استدلال کردند که دولت‌های بریتانیا و فرانسه متقابلاً عملکرد یکدیگر را به‌موجب موافقت‌نامه امتیاز، ضمانت کرده بودند، به شکلی که هر دو برای افعال دیگری، به‌طور مشترک و جداگانه مسئول تلقی می‌شدند. اما دیوان بین‌المللی دادگستری اعلام کرد که اگرچه ماده ۵،۱ موافقت‌نامه، ضمانت‌های متقابل عملکرد را میان صاحبان امتیاز پیش‌بینی کرده، مقررۀ معادلی برای ضمانت متقابل پرداخت خسارت میان این دو دولت وجود نداشت؛ بنابراین استدلال را رد کرد.^{۷۱} نمونه دیگر از توافق قبلی در خصوص نحوه توزیع، «کنوانسیون مسئولیت برای خسارات ناشی از اجسام فضایی» است که در

۶۶. حسینعلی‌نژاد، حسینعلی؛ مسئولیت مدنی، بخش فرهنگی جهاد دانشگاهی شهید بهشتی، ۱۳۷۰، ص ۸۶.

۶۷. Crawford, *op.cit.*, pp. 74-75.

۶۸. Joint and Several

۶۹. Lewis A. Kornhauser, "Incentives, Compensation, and Irreparable Harm", *SHARES Research Paper*, Vol. 48, 2014.

۷۰. Eurotunnel

۷۱. Eurotunnel Arbitration, (2007) 132 ILR 1, 63-4.

آن دولت‌ها بر اساس تقصیر نسبی،^{۷۳} مشارکت در نحوه توزیع جبران خسارت را پیش‌بینی کرده‌اند.^{۷۳} در جایی که هیچ مقررۀ معاهداتی در مورد مسئله میزان مشارکت نیست، این مسئله از طریق مذاکرات با حسن‌نیت میان دولت‌های مسئول، حل‌وفصل می‌شود. برای مثال در قضیه برخی زمین‌های فسفات در نائورو،^{۷۴} نائورو از هر سه مقام اداره‌کننده (استرالیا، زلاندنو و بریتانیا) شکایت داشت اما وقتی در دیوان بین‌المللی دادگستری اقامه دعوا کرد، تنها استرالیا را به‌عنوان خواننده دعوا تعیین کرد. این قضیه سرانجام میان استرالیا و نائورو حل شد اما بریتانیا و نیوزلند متعاقباً سهم خود را به استرالیا پرداختند.^{۷۵} در چنین مواردی از زیان‌دیده جبران خسارت می‌شود اما میان متخلفان مشترک، کسی باید زیان را جبران کند که آن را به وجود آورده است. لذا دادگاه باید پیش از تعیین میزان مشارکت هر دولت مسئول در جبران خسارت، میزان مشارکت هریک از دولت‌ها را در خود فعل متخلفانه تعیین کند.^{۷۶} البته مطالبه مضاعف جبران خسارت از طریق غرامت منع شده است چرا که حق جبران خسارت، محدود به جبران کامل خسارت است و نه چیزی بیشتر.^{۷۷}

۵. مسئولیت تضامنی مسببان

در بسیاری از نظام‌های حقوقی، مسئولیت تضامنی مسببان ایراد خسارت در مقابل زیان‌دیده پذیرفته شده و برای تأمین حقوق زیان‌دیده به او اختیار مراجعه به هریک از عاملان مسئول داده شده است. پس از آن، هریک از این عاملان مسئول نیز می‌تواند به دیگر مسئولان و مسببان حادثه برای پرداخت سهم خود در ایراد زیان مراجعه کند. در نتیجه مسئولیت تضامنی، مسئولیت هریک از دولت‌ها با مشارکت دولت دیگر در فعل متخلفانه کاهش نمی‌یابد.^{۷۸} بنابراین مسئولیت تضامنی راه ساده دیگری از بیان عبارت اصل مسئولیت مستقل است: هر دولت مسئول فعل متخلفانه خودش و زیان ناشی از آن خواهد بود.^{۷۹} امتیاز اصلی نظام مسئولیت تضامنی، جبران خسارت از زیان‌دیده و اثر بازدارندگی است.^{۸۰}

72. Comparative fault

73. Convention on Liability for Damage Caused by Objects Launched into Outer Space, Art. 6.

74. *Phosphate Lands in Nauru*, ICJ Rep. 1992.

75. ICJ Report, 1992, p. 240, 337-42 (Judge Schwebel, diss).

۷۶. کرافورد؛ همان، ص ۴۴۶.

۷۷. اصل منع جبران مکرر یک خسارت در قضیه سانحه هوایی میان ایالات متحده و بلغارستان، ۱۹۵۵ مورد توجه قرار گرفته است. برای دولت زیان‌دیده هیچ محدودیتی در مراجعه به دولت‌های مسئول وجود ندارد. این دولت می‌تواند تنها تا میزان «جبران کامل» خود به هریک از دولت‌های مسئول یا همه آن‌ها مراجعه کند.

78. Orakhelashvili, (n.7), *op. cit.*, pp. 657-658.

79. Nollkaemper, Andre, *op. cit.*, 2011, p. 9.

۸۰. زمانی، سیدقاسم؛ حقوق سازمان‌های بین‌المللی، شهر دانش، ۱۳۸۴، ص ۱۸۲.

در حقوق ایران و سابقه فقهی آن، دلیل و حکم کلی درباره مسئولیت تضامنی مسببان حادثه به چشم نمی‌خورد.^{۸۱} طرح مسئولیت دولت‌ها مقرر می‌دارد: «هنگامی که چند دولت مسئول فعل متخلفانه بین‌المللی واحد هستند می‌توان به مسئولیت بین‌المللی هریک از آن‌ها در خصوص آن فعل استناد کرد». در چنین مواردی می‌توان از واژه «مسئولیت تضامنی» استفاده کرد،^{۸۲} به طوری که در بند ۱ شرح ماده ۴۸ طرح مسئولیت سازمان‌ها از واژه مسئولیت تضامنی^{۸۳} برای اشاره به مسئولیت سازمان بین‌المللی در رابطه با فعل متخلفانه دولت (مواد ۱۴ تا ۱۸ مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی) و همچنین مسئولیت دولت در رابطه با فعل متخلفانه سازمان بین‌المللی (مواد ۵۷ تا ۶۲ مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی) استفاده شده است. برخی مسئولیت تضامنی را برای اشاره به مواردی به کار برده‌اند که بر اساس آن، مسئولیت یک دولت، حتی در صورت مشارکت دولت دیگر در ارتکاب آن فعل متخلفانه کاهش نمی‌یابد.^{۸۴} برآنگی از این واژه برای اشاره به برخی وضعیت‌ها استفاده می‌کند که در آن یک دولت، دولت دیگر را در ارتکاب فعل متخلفانه کمک و مساعدت می‌کند.^{۸۵} اما اینکه تا چه میزان در حقوق بین‌الملل، طبقه متمایزی از مسئولیت تضامنی وجود دارد و ویژگی‌های آن چیست، امری مبهم است.^{۸۶} مسئولیت تضامنی بیشتر زمانی مطرح می‌شود که اقدام هریک از دولت‌های نقض‌کننده تعهد بین‌المللی، به‌تنهایی موجب زیان می‌شود و تقصیر هریک تقریباً برابر به نظر می‌رسد. اما مشکل زمانی است که مسئولیت تضامنی، منتج به مسئولیت کامل جبران خسارت از سوی دولتی می‌شود که کمترین میزان مسئولیت در ایجاد صدمه وارده را دارد، به طوری که اقدامات آن دولت حتی برای ایجاد زیان نهایی به‌تنهایی کافی نیست، به‌ویژه حتی شاید فاقد ابزارهای لازم برای مشارکت کافی در ورود زیان باشد. لذا زمانی که یک دولت به میزان کم مقصر است، عدالت و رویه موجود دولت‌ها اقتضا می‌کند تا قاعده حداقلی در خصوص

۸۱. البته در موارد خاصی همچون حکم ماده ۱۴ قانون مسئولیت مدنی ۱۳۳۹ راجع به تعدد اسباب در حوادث کارگاهی منجر به خسارت اشخاص ثالث یا بند (ج) ماده ۱۶۵ قانون دریایی ایران، مصوب ۱۳۴۳ راجع به مسئولیت تضامنی صاحبان کشتی نسبت به خسارات جانی وارد به اشخاص ثالث، قانون ایران به مسئولیت تضامنی مسببان حادثه در مقابل زیان‌دیده تصریح کرده است. ولی این موارد به‌عنوان استثنائات و موارد خاص قانونی است و نمی‌توان از آن‌ها حکم کلی مسئولیت تضامنی استنباط کرد. ن.ک: ایرج بابایی؛ حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد، میزان، ۱۳۹۴، ص ۱۳۰.

82. Nollkaemper, A. and Plakokefalos, I., *op.cit.*, 2014, p.10.

اگرچه واژه‌های مسئولیت مشترک و مسئولیت تضامنی گاهی به جای یکدیگر استفاده می‌شوند، واژه اخیر مضیق‌تر از مسئولیت مشترک است و بهتر است برای اشاره به وضعیت‌هایی استفاده شود که چند عامل، فعل متخلفانه واحدی مرتکب می‌شوند و یک عامل برای اعمال سایرین مسئول تلقی می‌شود. اینکه آیا همه وضعیت‌های مسئولیت مشترک، وضعیت‌های مسئولیت تضامنی به شمار می‌روند یا خیر یکی از مسائل حقوق بین‌الملل موضوعه است که تا کنون حل نشده است.

83. Joint responsibility

84. Orakhelashvili, (n.7), *op.cit.*, p. 657.

85. Brownlie, *State Responsibility*, *op.cit.*, p. 191.

86. Nollkaemper, Andre, *op.cit.*, p. 8.

آن‌ها اعمال شود، به گونه‌ای که تنها دولت یا دولت‌هایی که از نظر ماهوی مقصر هستند، مسئول فرض شوند و اساساً مسئولیت تضامنی در مورد دولت‌هایی که کمترین میزان تقصیر را در ورود صدمه نهایی دارند مطرح نشود.^{۸۷} برای مثال، کنوانسیون اجسام فضایی، مشارکت در جبران زیان را بر مبنای تقصیر نسبی پذیرفته است. ماده ۴ «کنوانسیون مسئولیت برای خسارات ناشی از اجسام فضایی» صراحتاً در جایی که دولت ثالث در نتیجه تصادم دو شیء فضایی که دو دولت دیگر به فضا ارسال کرده‌اند دچار خسارت شود به مسئولیت تضامنی اشاره کرده است. سپس بند ۲ آن ماده مقرر می‌کند که: «در تمام موارد مسئولیت تضامنی مذکور در بند ۱، بار جبران باید با توجه به میزان مشارکت هریک از دولت‌های مقصر اولیه، میان آن‌ها تقسیم شود. اگر نتوان میزان تقصیر هریک از این دولت‌ها را ثابت کرد، بار جبران باید به صورت برابر میان‌شان تقسیم شود. چنین تسهیمی نباید بر حق دولت ثالث بر درخواست جبران کامل خسارت از هریک از دولت‌های پرتاب‌کننده یا تمام‌شان که به موجب این کنوانسیون با یکدیگر و جداگانه مسئول هستند، اثری بگذارد». همچنین زمانی که دو دولت یا بیشتر مشترکاً شیئی را به فضا پرتاب کرده‌اند و این شیء، خسارتی به بار آورده، بند ۲ ماده ۵ مقرر می‌دارد: «دولت پرتاب‌کننده‌ای که در رابطه با این خسارت، غرامت پرداخت کرده است می‌تواند از سایر دولت‌های مسئول در پرتاب مشترک، درخواست غرامت کند».^{۸۸} در فقدان قاعده مسئولیت تضامنی در نظام حقوق بین‌الملل، دیوان بین‌المللی دادگستری، مسئولیت هر مرتکب را بر مبنای قواعد قابل اعمال در وضعیت‌های مسئولیت واحد، که در مواد هر دو طرح آمده است تعیین می‌کند. در مسئولیت مشترک، تعیین مسئولیت بر مبنای معیارهایی همچون آگاهی به اوضاع و احوال و ارتباط خاص بر مبنای کنترل ارزیابی می‌شود.^{۸۹}

در زمینه توزیع مسئولیت میان سازمان بین‌المللی و دولت‌های عضو، دو راهکار

87. Noyes, J. E. and Smith, B. D., *op.cit.*, pp. 262-263

۸۸. مبنای اساسی پذیرش اصل مسئولیت تضامنی در برخی اسناد حقوق بین‌الملل نظیر کنوانسیون مزبور، جبران غرامت و مطالبه خاص برای خسارت طرفین زیان‌دیده است. در توجیه این موضوع که چرا این کنوانسیون، مسئولیت مطلق برای جبران خسارات ناشی از اجسام فضایی را پذیرفته، یکی از حقوق‌دانان، نیاز خاص به جبران خسارت مؤثر دولت زیان‌دیده را یادآور می‌شود: «به‌طور کلی وضعیت بالقوه قربانی نامساعد است، دانش او از فنون و کنترل او بر فعالیت فضایی حداقل است، او نمی‌تواند خطرات را پیش‌بینی کند و نمی‌داند چگونه و تا چه حد از خود حمایت کند. انصاف اقتضا می‌کند که این نابرابری وضعیت به نظامی تبدیل شود که بار اثبات زیان را بر طرف قوی‌تر یعنی دولت پرتاب‌کننده قرار دهد. همین نگرانی برای قربانی، پذیرش قاعده مسئولیت تضامنی برای دولت‌های پرتاب‌کننده را نیز اقتضا می‌کند».

See: N. Matte, *Aerospace Law: From Scientific Exploration to Commercial Utilization*, 1977, p. 159; See at Noyes, J. E. and Smith, B. D., *op.cit.*, p. 264.

89. Fry, James, "Attribution of Responsibility", *SHARES Research Paper*, Vol. 37, 2014, available at www.sharesproject.nl, p. 28, Last visited on: 23/08/2019.

مسئولیت تضامنی و مسئولیت فرعی پیش‌بینی شده است.^{۹۰} منظور از مسئولیت ثانوی و فرعی^{۹۱} آن است که اشخاص ثالث که ادعایی قانونی علیه سازمان‌های بین‌المللی دارند، هنگامی حق دارند برای جبران خسارت خویش، به اعضای سازمان مراجعه کنند که سازمان خسارت آن‌ها را جبران نکرده باشد. در مسئولیت تضامنی یا متقارن، طرف‌های ثالث حق دارند به انتخاب خود، دعوی خویش را علیه سازمان یا اعضای آن یا هر دوی آن‌ها اقامه کنند.^{۹۲}

۶. رویه قضایی

با توجه به رویه قضایی اندکی که در زمینه مسئولیت مشترک وجود دارد،^{۹۳} توزیع مسئولیت مشترک در رویه قضایی نیز از سابقه چندانی برخوردار نیست و کمتر در محاکم و آرای قضایی بحث شده است. با این حال در چند پرونده محدود دیوان بین‌المللی دادگستری و دیوان اروپایی حقوق بشر می‌توان به اشارات مختصری در خصوص نحوه توزیع جبران خسارت میان بازیگران مسئول دست یافت.

در قضیه برخی زمین‌های فسفات در نائورو، قاضی شهاب‌الدین مسئولیت سه دولتی را که مسئول اداره نائورو بودند، تضامنی دانست. به نظر او از این رو امکان طرح جداگانه دعوا علیه استرالیا وجود داشت.^{۹۴} با این حال اکثریت قضات در این قضیه بر این باور بودند که این موضوع که مسئولیت سه دولت برای جبران خسارت، «تضامنی» بوده و اینکه می‌توان علیه استرالیا جداگانه اقامه دعوا کرد، دو موضوع جد از هم است. دیوان در پرداختن به استدلال استرالیا از زبان حقوق

۹۰. برجسته‌ترین اسنادی که در آن‌ها رژیم‌های مسئولیت ثانوی و تضامنی اعضا به موازات سازمان بین‌المللی ذی‌ربط صریحاً پیش‌بینی شده، معاهدات فضایی است. برای مثال در ماده ۶ کنوانسیون ۱۹۶۷ راجع به اصول حاکم بر فعالیت‌های دولت‌ها در کاوش و استفاده از فضای ماورای جو، رژیم مسئولیت تضامنی سازمان و دولت‌های عضو مورد توافق قرار گرفت. مدتی بعد در کنوانسیون ۱۹۷۲ ناظر به مسئولیت بین‌المللی برای خسارات ناشی از اجسام فضایی، مسئولیت تضامنی اعضای سازمان به رژیم مسئولیت ثانوی مبدل شد. بند ۳ ماده ۲۲ مقرر می‌دارد که اگر طبق کنوانسیون، سازمان بین‌المللی مسئول خسارات باشد، سازمان و اعضای آن که طرف این کنوانسیون هستند مشترکاً و جداگانه (joint and several) مسئول هستند، مشروط به آنکه: الف. هر درخواستی برای جبران خسارت ابتدا به سازمان تقدیم شود؛ ب. فقط در صورتی که سازمان در عرض ۶ ماه از تاریخ تعیین میزان خسارت، آن را جبران نکرد خواهان می‌تواند برای جبران خسارت به مسئولیت آن دسته از اعضای سازمان استناد جوید که عضو این کنوانسیون هستند.

۹۱. بند ۲ ماده ۶۲ طرح مسئولیت سازمان‌های بین‌المللی.

۹۲. زمانی، سیدقاسم؛ حقوق سازمان‌های بین‌المللی، شهر دانش، ۱۳۸۴، ص ۱۷۸.

۹۳. قضیه کانال کورفو (مسئولیت مشترک آلبانی و یوگسلاوی)، قضیه نائورو (مسئولیت مشترک سه دولت استرالیا، انگلستان و نیوزلند)، قضیه تیمور شرقی (مسئولیت دو دولت استرالیا و اندونزی) و قضایای مشروعیت توسل به زور (مسئولیت کشورهای عضو ناتو)، از جمله پرونده‌های معروف در زمینه مسئولیت مشترک در دیوان بین‌المللی دادگستری هستند.

94. *Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia)*, Preliminary Objections, ICJ Reports 1992, pp. 240, 283–6 (Judge Shahabuddeen).

داخلی استفاده نکرد و نتیجه گرفت که هیچ چیز مانع از این نیست که ادعای نائورو علیه استرالیا در رابطه با نقض تعهداتی که به موجب موافقت‌نامه قیوموت وجود داشته بررسی شود.^{۹۵} قاضی شوئیل نیز در نظر مخالف خود بیان کرد که قیاس با حقوق داخلی و کانال کورفو فایده چندانی ندارد. او نیز از کاربرد واژگان حقوق داخلی در رأی خود اجتناب کرد.^{۹۶} قاضی آگو نیز در نظر مخالفاش و بدون استفاده از عبارت «مسئولیت تضامنی» اظهار کرد که چنانچه دیوان سرانجام تصمیم بگیرد که استرالیا باید همه بار جبران خسارت را بر عهده بگیرد، این امر بر اساس مبنای بسیار مورد تردید و نامعلوم است.^{۹۷} در خصوص مسئله توزیع جبران خسارت، دیوان تصریح کرد که «رأی دیوان این مسئله را حل و فصل نمی‌کند که آیا جبران خسارت ناشی از عمل استرالیا، برای کل خسارت وارده است، یا با در نظر گرفتن نظام‌های قیومیت و تحت‌الحماگی، به‌ویژه نقش خاص استرالیا در اداره سرزمین، تنها باید بخشی از خسارت وارد شده به نائورو را جبران کند؟»^{۹۸} لذا این تصمیم دیوان در تعیین مسئولیت، بیشتر واجد وصف کیفی^{۹۹} بود تا کمی.^{۱۰۰} در واقع، دیوان در مورد احراز مسئولیت استرالیا تصمیم گرفت اما تصمیم‌گیری در مورد میزان مسئولیت برای دیوان دشوار بود. در پرونده نائورو، دیوان از موضوع کمیت فرار کرد چرا که طرفین سرانجام از این مورد صرف‌نظر کردند. با این حال اگر طرفین از دیوان خواسته بودند که در این مورد تعیین تکلیف کند، هیچ قاعده‌ای وجود نداشت تا دیوان برای تقسیم مسئولیت بدان استناد کند.^{۱۰۱} لذا به نظر می‌رسد در زمینه مسئولیت مشترک، مشکل عمده، کمی است و نه کیفی. به عبارت دیگر، مسئله تعیین موجودیت متخلف نیست بلکه میزان مسئولیت هریک از موجودیت‌های مسئول است.^{۱۰۲} لذا از آنجا که این پرونده دوستانه حل و فصل شد و ادامه نیافت، هیچ پاسخ مشخصی به این سؤال داده نشد. این امر موجب شد تا کمیسیون حقوق بین‌الملل، قاعده «استناد به مسئولیت جداگانه» را در بند ۱ ماده ۴۷ پیش‌بینی کند. در موارد استناد به مسئولیت جداگانه، نه می‌توان مسئولیت تضامنی را پذیرفت و نه این احتمال را که دو یا چند دولت برای یک فعل متخلفانه مسئول باشند، نفی کرد. این مسئله به شرایط و تعهدات بین‌المللی هر دولت بستگی دارد.^{۱۰۳} در واقع ماده ۴۷ طرح مسئولیت دولت‌ها و ماده ۴۸ طرح مسئولیت سازمان‌ها، هریک مربوط به موضوع «استناد به مسئولیت»

95. *Ibid.*, pp. 240, 258-9.

96. *Ibid.*, pp. 240, 329-43, esp. 329-30 (Judge Schwebel, diss.).

97. *Ibid.*, 328 (Judge Ago, diss.).

98. *Ibid.*, p. 240, at pp. 258-59, para. 48.

99. Qualitative

100. Quantitative

۱۰۱. بنابراین اگر زبان‌دیده ادعایی علیه یکی از طرفین مسئول طرح کند، دیوان فقط می‌تواند در مورد مسئولیت کیفی تصمیم‌گیری نماید و نه کمی، مگر آنکه اصل مسئولیت تضامنی در حقوق بین‌الملل احراز شده باشد.

102. Fry, James, *op.cit.*, p. 29.

۱۰۳. بند ۶ شرح و تفسیر ماده ۴۷ طرح مسئولیت دولت‌ها.

هستند. از این رو اگر زیان وارده، ناشی از فعل متخلفانه چند دولت یا سازمان بین‌المللی مسئول باشد، هیچ تردیدی وجود ندارد که مسئولیت هر یک از آن‌ها با هدف جبران خسارت ادعایی قابل استناد است.^{۱۰۴}

در قضیه سکوه‌های نفتی، قاضی سیما از قیاس مسئولیت تضامنی در نظام داخلی برای خسارات غیرقابل تقسیم وارده توسط ایران و عراق استفاده کرد. وی در نظریه جداگانه خود به‌طور دقیق، نحوه انتساب مسئولیت و تقسیم خسارات بین ایران و عراق را در مورد مین‌گذاری‌ها در خلیج فارس طی جنگ ایران و عراق بررسی می‌کند. او در اینجا تعریفی از مسئولیت مشترک ارائه نمی‌دهد و بر مبنای مسئولیت تضامنی بدون تقصیر در حقوق داخلی و مطالعه تطبیقی بین قوانین داخلی چند دولت از جمله فرانسه، آلمان، سوئیس و ایالات متحده، نحوه تقسیم خسارات بین ایران و عراق و قواعد موجود را در مورد تقسیم خسارت بررسی می‌کند.^{۱۰۵}

رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر نیز حاکی از آن است که مسئولیت معمولاً بر اساس مشارکت هر یک از دولت‌ها در زیان وارده تقسیم می‌شود. این بدان معناست که دیوان حکم به جبران خسارت غیرقابل تقسیم وارده به زیان‌دیده صادر می‌کند که پس از آن، بر اساس رابطه سببیت بین نقض تعهدات و زیان وارده تقسیم خواهد شد.^{۱۰۶} به‌طوری که اغلب دیوان اروپایی، حادثه واحد را به زبان‌های خاص ناشی از رفتار هر یک از دولت‌ها مربوط می‌کند. دیوان، اولین رویکرد خود را در خصوص پرونده‌های مسئولیت مشترک در قضیه *ایلاسو*^{۱۰۷} اتخاذ کرد که در آن مولداوی و روسیه به‌طور مستقل، مواد ۳ و ۵ کمیسیون اروپایی حقوق بشر را در خصوص سه دولت خوانده نقض کرده بودند. دیوان در این پرونده، حکم به پرداخت ۱۸۰ هزار یورو بابت خسارات مالی و غیرمالی ناشی از نقض مواد ۳ و ۵ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر نسبت به هر سه دولت خوانده صادر کرد که پس از آن، خسارت به میزان ۶۰ و ۱۲۰ هزار یورو بین مولداوی و روسیه تقسیم شد. این تقسیم با توجه به میزان نقض تعهدات هر یک از آن‌ها صورت پذیرفت. همچنین در پرونده انتسف،^{۱۰۸} دیوان با توجه به رفتار مستقل هر یک از این دولت‌ها در ایراد صدمه، رویکرد دوم خود را اتخاذ کرد. دیوان ملاحظه کرد که قصور مقام‌های قبرسی در حمایت از قربانیان قاچاق و عدم تحقیقات کافی در خصوص مرگ قربانی (نقض مواد ۲ و ۴ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر)، موجب درد و رنج پدر وی (شاکی این پرونده) شده است. لذا دیوان حکم به پرداخت ۴۰ هزار یورو توسط دولت

104. Nollkaemper, A., and Plakokefalos, I., *op.cit.*, 2014, p. 238.

105. *Oil Platforms*, ICJ Rep. 2003 pp. 161, 357-8 (Judge Simma).

106. Den Heijer, Maarten, "Procedural Aspects of Shared Responsibility in the European Court of Human Rights", *SHARES Research Paper*, Vol. 17, 2012, ACIL 2012-16, available at www.sharesproject.nl and SSRN, p. 44, Last visited on: 12/07/2019.

107. *Ilascu* (n. 16) paras. 484-90.

108. *Rantsev* (n. 79), paras. 341-48.

قبرس صادر کرد و در خصوص نقض شکلی ماده ۴ توسط دولت روسیه، حکم به پرداخت دو هزار یورو در خصوص خسارات غیرمالی صادر کرد. به نظر می‌رسد در این پرونده، دیوان اروپایی حقوق بشر، تعهدات جبران خسارت را بر مبنای معیار تناسب^{۱۰۹} توزیع کرد و نه بر مبنای اصل مسئولیت تضامنی. با این حال در این مورد نمی‌توان نتیجه قطعی استنباط کرد. این امر نه تنها به دلیل فقدان اصول قابل اعمال نسبت به تعهدات جبران خسارت بر اساس ماده ۴۱ نیست، بلکه همچنین به دلیل احکامی است که در خصوص خسارات غیرمالی صادر می‌شود که به دیوان اجازه می‌دهد تا از محاسبات دقیق و توزیع بعدی جبران خسارات اجتناب کند.^{۱۱۰}

رویکرد دیوان داوری در داوری قضیه *یوروتونل* از این دیدگاه حمایت می‌کند.^{۱۱۱} دیوان داوری بین‌المللی نیز در پرونده *یوروتونل* با امتیازنامه‌ای مواجه بود که صریحاً در مورد بخشی از امتیازات، مسئولیت تضامنی برای صاحب امتیاز مقرر کرده بود اما در خصوص مسئولیت دولت‌های فرانسه و بریتانیا ساکت بود. دیوان بعد از استناد به ماده (۱) ۴۷ طرح مسئولیت دولت‌ها و شرح آن و تحلیل مقررات موافقت‌نامه، این احتمال را رد نکرد که دولتی به صورت مستقیم یا از طریق کمیسیون بین‌الدولی مسئول رفتار دیگری باشد.^{۱۱۲} هیچ‌یک از این موارد نشان نمی‌دهد که در حال حاضر دکترین مسئولیت تضامنی با این نام در سطح بین‌المللی ایجاد شده باشد. سکوت سایر قضات نیز حاکی از آن است که باید رویکرد محتاطانه‌ای اتخاذ شود.^{۱۱۳} شرح و تفسیر بند ۱ ماده ۴۷ نیز تأیید می‌کند که این بند «نه یک قاعده کلی مسئولیت تضامنی را شناسایی و نه امکان آن را رد می‌کند که دو یا چند دولت، مسئول فعل متخلفانه بین‌المللی واحدی باشند».^{۱۱۴}

نتیجه

ماهیت مسئولیت مشترک که ناشی از همکاری میان عاملان مختلف در ارتکاب فعل متخلفانه است، توزیع مسئولیت فی‌مابین آن‌ها را توجیه می‌کند. علی‌رغم اهمیت بالای مسائل مربوط به توزیع مسئولیت مشترک بین‌المللی، مواد هر دو طرح مسئولیت در این خصوص ساکت است و رویه قضایی بین‌المللی نیز راه‌حل مشخصی ارائه نمی‌دهد. رابطه سببیت به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای توزیع مسئولیت مشترک بین‌المللی مستلزم بررسی و تحلیل این معیار در وضعیت‌های مختلف مسئولیت مشترک است که با توجه به روابط میان افعال متخلفانه متعدد در چارچوب

109. Proportionality

110. Den Heijer, Maarten, *op.cit.*, p. 46.

111. Eurotunnel Arbitration, (2007) 132 ILR 1, 57-64.

112. Eurotunnel Arbitration, (2007) 132 ILR 1, 63-64.

113. Crawford, James, *State Responsibility: General Part*, UK, Cambridge University Press, 2014.

۱۱۴. بند ۶ شرح و تفسیر ماده ۴۷ طرح مسئولیت دولت‌ها.

«اسباب تکمیلی» و «اسباب مرکب» قابل بررسی است. در این چارچوب، نظریه‌هایی همچون «سبب مؤثر یا کافی» و «سبب برابر»، راه‌حلی برای این وضعیت‌ها ارائه داده‌اند. از سوی دیگر، مطالعه رویه قضایی بین‌المللی شامل آرای دیوان بین‌المللی دادگستری، دیوان اروپایی حقوق بشر و دیوان داوری بین‌المللی، با در نظر گرفتن تعداد اندک پرونده‌های متضمن مسئولیت مشترک، راه‌حل مشخصی را برای حل این موضوع ارائه نمی‌دهد و توزیع و اختصاص مسئولیت جبران خسارت به اوضاع و احوال و شرایط هر پرونده واگذار شده است. اما این پراکندگی و اختلاف رویکرد محاکم، حاصلی جز تزییع حقوق زیان‌دیدگان یا توزیع ناعادلانه جبران خسارت میان عاملان مسئولیت مشترک در پی نخواهد داشت. لذا با توجه به افزایش همکاری‌های بین‌المللی و به دنبال آن، رشد فزاینده رسیدگی قضایی به این پرونده‌ها، چاره‌ای جز تدوین اصول مشخص توسط کمیسیون حقوق بین‌الملل یا شکل‌گیری رویه قضایی منسجم و از رهگذر آن، تدوین قواعد عرفی بین‌المللی در خصوص موضوع توزیع یا اختصاص مسئولیت جبران خسارت نیست.

منابع:**الف. فارسی****- کتاب**

- حیاتی، علی عباس؛ مسئولیت مدنی، میزان، ۱۳۹۲.
- زمانی، سیدقاسم؛ حقوق سازمان‌های بین‌المللی، شهر دانش، ۱۳۸۴.
- ضیائی بیگدلی، محمدرضا؛ حقوق بین‌الملل عمومی، چاپ چهل و دوم، گنج دانش، ۱۳۹۱.
- کرافورد، جیمز؛ حقوق مسئولیت بین‌المللی، ترجمه: علیرضا ابراهیم‌گل، ۱۳۹۵.
- کاتوزیان، ناصر؛ الزام‌های خارج از قرارداد - ضمان قهری، چاپ سوم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.

- مقاله

- اسکندری، حسین؛ «تأثیر اندیشه‌های اقتصادی در توزیع مسئولیت؛ نظریه سببیت نسبی» فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۸، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۷.
- خدابخشی، عبدالله؛ «توزیع خسارت در حقوق مسئولیت مدنی در فرض تعدد اسباب»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۲، شماره ۱، بهار ۱۳۹۱.
- فرهادنیا، سعید و سیدعلی هنجنی؛ «جایگاه مفهوم سببیت در حقوق بین‌الملل»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۷، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۶.
- عبدالهی، محسن و سعیده معرفی؛ «اصل مسئولیت مشترک اما متفاوت در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست»، فصلنامه پژوهش حقوق، شماره ۲۹، تابستان ۱۳۸۹.
- هاشمی، سید احمدعلی؛ «اسباب متعدد در مسئولیت مدنی»، فصلنامه دانش حقوق مدنی، دوره ۲، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۲.

- پایان‌نامه

- اکبرپور، مجید؛ اصل مسئولیت مشترک اما متفاوت در توسعه و اجرای حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، رساله دکتری حقوق بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۴.
- حدادیان، حسن؛ مسئولیت مشترک بین‌المللی در رویه دیوان اروپایی حقوق بشر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۲.
- رستمی، زینب؛ مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها و سازمان‌های بین‌المللی در عملیات حفظ صلح، رساله دکتری حقوق بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۱.

- کاظم‌پور دهکردی، مونا؛ دکترین مسئولیت حمایت و مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۵.
- عقیقی، نگار؛ جبران خسارت در طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۳.

ب. انگلیسی

- Books

- Brownlie, Ian, *System of the Law of Nations: State Responsibility*. Part I, Clarendon Press; Oxford University Press, 1983.
- Crawford, James, *State Responsibility: General Part*, UK, Cambridge University Press, 2014.
- May, Larry, *Sharing Responsibility*, University of Chicago Press, 1996.
- Nollkaemper, A., and Plakokefalos, I., *Principle of Shared Responsibility in International Law: An Appraisal of the State of the Art*, Cambridge University Press, 2014.

- Articles

- Anthony F. Lang, Jr., “Shared Political Responsibility”, *SHARES Research Paper*, Vol. 44, 2014.
- Castellanos-Jankiewicz, León, “Causation and International State Responsibility”, April 13, 2012. Amsterdam Law School Research Paper No. 2012-56, *Amsterdam Center for International Law*, No. 2012-07.
- D’argent Pier, “Reparation, Cessation, Assurances and Guarantees of Non-Repetition”, in *Principle of Shared Responsibility in International Law: An Appraisal of the State of the Art*, Nollkaemper, A., and Plakokefalos (eds.), Cambridge University Press, 2014.
- Den Heijer, Maarten, “Procedural Aspects of Shared Responsibility in the European Court of Human Rights”, *SHARES Research Paper*, Vol. 17, 2012, ACIL 2012-16.
- Fry, James, “Attribution of Responsibility”, *SHARES Research Paper*, Vol. 37, 2014.
- Hepburn, Jarrod and Ahmad, Imran, “The Principle of Common but Differentiated Responsibilities”, *CISDL*, 2005.
- Kutz, Christopher L., “Shared National Responsibility for Climate Change: From Guilt to Taxes”, *SHARES Research Paper*, Vol. 47, 2014.
- Kornhauser, Lewis A., “Incentives, Compensation, and Irreparable Harm”, *SHARES Research Paper*, Vol. 48, 2014.
- Miller, Seumas, “The Global Financial Crisis and Collective Moral Responsibility”, *SHARES Research Paper*, Vol. 52, 2014.

- Nollkaemper, A. and Dov Jacobs, “Shared Responsibility in International Law: A Conceptual Framework”, *Michigan Journal of International Law*, Vol. 34, 2013.
- Nollkaemper, A. and Dov Jacobs, “Mapping the Normative Framework for the Distribution of Shared Responsibility”, In: *Distribution of Responsibilities in International Law*, André Nollkaemper, Dov Jacobs (eds.), Cambridge University Press, 2015.
- Nollkaemper, Andre, “Issues of Shared Responsibility before the International Court of Justice”, April 8, 2011. Amsterdam Law School Research Paper No. 2011-01, *Amsterdam Center for International Law*, No. 2011-01.
- Nollkaemper, André, “Power and Responsibility”, *SHARES Research Paper*, Vol. 42, 2014, *ACIL*, 2014-22.
- Noyes J. and Smith B., “State Responsibility and the Principle of Joint and Several Liability”, *Yale Journal of International Law*, Vol. 13, 1988.
- Roland Pierik, “Shared Responsibility in International Law: A Normative-Philosophical Analysis”, *SHARES Research Paper*, Vol. 43, 2014.
- Hakimi, Monica, “Distributing the Responsibility to Protect”, *SHARES Research Paper*, Vol. 49, 2014.
- van Aaken, Anne, “Shared Responsibilities in International Law: A Political Economy Analysis”, *SHARES Research Paper*, Vol. 46, 2014.

- Case Law

- *Certain Phosphate Lands in Nauru (Nauru v. Australia)*, Preliminary Objections, ICJ Reports, 1992.
- *Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania)*, Merits, ICJ Reports, 1949.
- *Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, ICJ Reports, 2007.
- *Eurotunnel Arbitration*, 2007, 132 ILR.
- *Oil Platform Case (Iran/United States)*, Preliminary Objections, ICJ Reports, 1996.
- *Oil Platform Case (Iran/United States)*, Merits, ICJ Reports, 2003.

- Instruments

- Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries. International Law Commission, 2001.
- Draft Articles on the Responsibility of International Organizations for Internationally Wrongful Acts, with Commentaries. International Law Commission, 2011.